

DOĞU TÜRKİSTAN VE İLK SÂKİNLERİ

The Eastern Turkistan and Its First Habitants

Kürşat YILDIRIM*

ÖZET

Yabancı tarih literatüründe Doğu Türkistan coğrafyasının ilk sâkinleri olarak hep İndo-Cermenler, Toharlar, Çinliler, Hintliler veya başkaları zikredilmiştir. Bu görüşe göre Türkler çok geç devirlerde bu sahaya gelmişlerdir ve işgalcidirler. Bu makale yazılı kaynaklara dayanarak Doğu Türkistan veya Hsi-yü (Çin kaynaklarındaki ifade) topraklarında çok eski devirlerden beri Türklerin yaşadıklarını göstermek maksadındadır.

Anahtar Kelimeler: Doğu Türkistan, İlk Sâkinler, Türkler

ABSTRACT

The first inhabitants of Eastern Turkistan are always accepted as Indo-Germens, Tokharians, Chinese, Indians and everybody else in the foreigner history literature. According to this concept Turks came to this area very lately and they were invaders. Current article aims to show that Turks lived in the territory of Eastern Turkestan or Hsi-yü (statement in Chinese sources) since ancient times.

Keywords: Eastern Turkistan, First Inhabitants, Turks

Türk tarihi alanında yapılan neşriyatta umûmî kanâat Türkistan ve bilhassa Doğu Türkistan sahasının ilk ahalisinin Türkler olmadığı ve Türklerin esasen Gök-Türkler devrinden sonra, yani VI. ve bilhassa VII.-VIII. yüzyıldan sonra bölgeye işgalci olarak geldikleri yönündedir. Bu kanâat sâhipleri Türklerin ana yurdunun bugünkü Moğolistan'ın içleri olduğunu, bugünkü Türkistan sahasına çok geç devirlerde intikal ettiklerini ve hatta bölgenin ancak İslâmiyet'in yayılmasından sonra X-XI. yüzyıllarda Türkleşmeye başladığını öne sürmektedirler¹.

* Araş. Gör., İstanbul Ün. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, kursatyildirimtr@yahoo.com

¹ Meselâ Mair: "Tarım Havzasının en erken halkı İndo-Avrupalı Toharlar ve İranlılardır" (V. H. Mair "History of Chinese Turkistan in the pre-Islamic Period", **Sino-Pla-tonic Papers**, Nu. 16, March 1990, s. 2-3). R. N. Frye: "Türk aşiretler bininci yılın başlarında Orta Asya'nın do-

Bu kanâât bir teoriden öteye gitmemektedir ve birçok cihetten ilmî mesnetten mahrûmdur. Bu düşüncenin esasına göre Doğu Türkistan İndo-Germen, Çinli, Hintli, Soglu, Tibetli, Tohar gibi milletlere yurtluk etmiş ve Türkler ancak çok geç devirlerde gelen işgalcilerdir². Bugün Çin işgali altında bulunan bölgenin çok eski devirlerden beri Çin veya şu anda kaybolmuş bir halkın yurdu olduğu fikri Çinliler tarafından bilhassa işlenmektedir³. Ayrıca Farslar da bugünkü Türkistan sahasının büyük bölümünü yurt tuttuklarını öne sürmüşlerdir. Firdevsi'nin Şehnâme'sinde İran-Turan mücadelesiyle ilgili anlatılanların tamamen hayal olduğu ve İranlıların kendileri için Hint-Avrupa mitolojisinden birçok şey icat ettikleri ilmî araştırmalar neticesinde tespit edilmiştir⁴.

Aynı şey Batılıların ve Rusların bölgede sömürgeci faaliyetlere girdikleri zamanlarda da yapılmış ve bölge Türklerden başka herkesin yurdu olarak tasavvur edilmiştir⁵. Bu yaklaşımların asıl maksadının bölgedeki siyasî emelleri meşrulaştırmak olduğu anlaşılmaktadır. Bu teorileri destekleyecek elle tutulur hiçbir kaynak yokken bölgenin ilk sâkinlerinin Türkler olduğunu gösteren çok sayıda kaynak mevcut iken; anlaşılmaz, karmaşık ve içinden çıkılmaz bazı arkeolojik ve lengüistik çalışmalarla⁶ gerçekler saptırılmaya çalışılmaktadır.

Ana kaynaklara dayanarak erken Doğu Türkistan sahasını ilgilendiren çalışmalar yapan J. Deguignes, N. Ya. Biçurin (Iakinf), H. Yule, A. Wylie, J. Marquart, F. Hirt, A. Stein, E. Chavannes, J. J. M. De Groot, H. Lüders, Ts'eng Wen-wo, K. Shiratori, W. M. McGovern, W. Eberhard, A. N. Bernştam, M. Özerdim, L. S. Vasiley, Matsuda Hsiao, A. v. Gabain, W. Samolin, B. Ögel, Yü Ying-shih, B. Watson, E. G. Pulleyblank, H. W. Bailey, A. Onat, A. F. P. Hulseyé-M. A. N. Loewe, Su Bei-hai, Lin Mei-cun, B. A. Litvinskii, L. A. Borovkova, Yu Taishan gibi araştırmacılar birçok meseleyi aydınlığa kavuşturmuşlardır⁷. Ancak Doğu Türkistan ve eski Türklük arasındaki bağ yeterince kurulamamıştır.

ğusundaki ve batısındaki vaha devletlerine sızmaya başladılar... Doğu Türkistan'ı yağmalatan ve yavaş yavaş yerleşen sadece Türkler değildi..." (**Orta Asya Mirası**, Çev., F. Tayanç-T. Tayanç, Ankara 2009, s. 255). Yine bkz. H. W. Haussig, **İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi**, Çev., M. Kayayerli, İstanbul 2001, s. 279 vd.; E. Waldschmidt, **Gandhara, Kutscha, Turfan, eine Einführung die frühmittelalterliche Kunst Zentralasiens**, Leipzig 1925.

² Meselâ Annemarie v. Gabain (**Das Uigurische Königreich von Chotscho 850-1250**, Berlin 1961, s. 14-19) Doğu Türkistan'ın ilk sâkinlerini sıralarken böyle bir tutum içindedir.

³ Meselâ bk. Shang Yan-bin, **Xi-yu Wen-hua 西域文化**, Liaodong 1998, s. 55-59; **Xi-yu Tong-shi 西域通史**, Ed. Yu Tai-shan, Beijing 2003, s. 37-39.

⁴ İbrahim Kafesoğlu, "Tarihte Türk Adı", **Reşit Rahmeti Arat İçin**, Ankara 1966, s. 310.

⁵ Meselâ bk. A. von Le Coq, **Auf Hellas Spuren in Ostturkistan; Berichte und Abenteuer der II. und III. Deutschen Turfan-Expedition**, Leipzig 1926; Liu Mau-Tsai, **Kutscha und seine Beziehungen zu China vom 2. Jh. v. bis zum 6. Jh. n. Chr.**, I, Wiesbaden 1969.

⁶ J. P. Mallory-Victor H. Mair, **The Tarim Mummies: Ancient China and the Mystery of the Earliest Peoples from the West**, London 2000; Victor H. Mair, "Mummies of the Tarim Basin", **Archaeology**, C. XLVIII, Nu. 2, March/April, 1995, s. 28-35.

⁷ Bk. Kaynakça.

Makalemizde bazı yazılı kaynaklara dayanarak Doğu Türkistan'ın ilk sâkinlerinin kim olduğu tespit edilmeye çalışılacaktır. Bize göre Doğu Türkistan, Türklerin ana yurtlarından biri olarak kabûl edilebilir. Bölge Hunlardan başlamak üzere Türklerin hayat sahası hâline gelmiştir. Bilhassa Çin kaynakları bu hususu teyit etmektedir. Makalemiz mukayeseli bir metotla bu fikri destekleyecek tahlillerle bölgedeki ilk sâkinlerin Türkler olduğunu, en eski Çin kaynaklarında esasen Doğu Türkistan'a atfedilen Hsi-yü ("Batı Toprakları") tâbirinin ilk geçtiği yerleri inceleyerek Hunlardan ödünç alınmış olabileceğini, Doğu Türkistan'ın asıl sâkinleri olarak kabûl edilen bazı milletlerin bölge ile hiçbir alâkalarının olmadığını veya bazılarının bölgeye çok sonraları geldiklerini ortaya koymak maksadı taşımaktadır. Bu hususta literatürdeki çeşitli görüşleri bir araya getirmeye ve nihayetinde kendi görüşümüzü ortaya koymaya çalışacağız. Öncelikle sahadaki arkeoloji ve coğrafya çalışmalarına ana hatlarıyla göz atmak faydalı olacaktır.

Doğu Türkistan'daki Arkeoloji ve Coğrafya Çalışmaları

XIX. yüzyılın sonlarında artık Türkistan seyahatlerini tamamlamış olan Avrupalı coğrafyacı ve seyyahların naklettiği rivayet ve hikâyelere göre Doğu Türkistan sahasında Mısır'dakiler kadar eski olan medeniyetlere ait harabeler mevcuttu. Bunun üzerine Doğu Türkistan topraklarında bir dizi saha taraması ve arkeolojik kazılar başlatılmış ve birçok Fransız, Alman, Rus, Japon, İsveçli, Finli, ABD'li, İtalyan ve İngiliz araştırmacı Doğu Türkistan'daki kalıntılar üzerinde çalışmaya başlamışlardır. 1920'lerde bölge Çin ve Rusya arasında mücadele sahası olmuş ve Çinliler buraya yabancıların girişine müsaade etmemişlerdi. İkinci Dünya Savaşından sonra ise kısa bir süreliğine Ruslar bölgede rahat hareket edebilmişlerse de Çin'in iç savaşını sonlandırması ve Doğu Türkistan'ı kesin işgalinin ardından bölge araştırmacılara tekrar kapatılmıştır. Sadece 1957 yılında Çek araştırmacı Pavel Poucha bölgeye girebilmiş ve çalışmalarını 1962'de yayınlamıştır. Bu sahada Çinliler ancak 1950'lerden sonra arkeolojik çalışmalara başlamışlardır⁸. En son Victor H Mair tarafından Tarım Havzasında çıkarılan ve M. Ö. 1800'lerden miladî 200'lere kadar tarihlenen mumyalar üzerine güzel bir kitap yayınlanmıştır⁹. Tüm bunlara rağmen Doğu Türkistan'da sistemli bir arkeolojik çalışma yapılamamış, tetkiklerde yetersiz kalınmıştır¹⁰.

Yapılan saha çalışmalarının bölgeyi işgal eden veya işgal emeli besleyen emperyalist milletler tarafından yürütülmüş olması araştırmaların tarafsızlığını ve güvenilirliğini oldukça azaltmaktadır. Üstelik Doğu Türkistan sahasında Batılılar tarafından yapılan arkeoloji ve coğrafya çalışmalarının ideoloji merkezli olduğu ve bölgeyi Türklerden başka farklı kavimlere, topluluklara atfetme çabası taşıdığı görülmektedir. Öyle ki Batılılar keşfedilen arkeolojik malzemeyi tamamen taraflı yorumlamış ve hatta sahtekârlıklara girişmişlerdir¹¹. Bugünlerde

⁸ E. Knobloch, **Beyond The Oxus**, London 1972, s. 219 vd.

⁹ Mair, "Mummies of the Tarim Basin", s. 28-35; Mallory-Mair, **The Tarim Mummies**.

¹⁰ Bahaeddin Ögel, **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara 2003, s. 13.

¹¹ Zeki Velidi Togan, "Türk Sanat Tarihi Araştırmalarının Temel Meseleleri", (**Türk Kültürü El Kitabı**, C. II/1a, Ed. Z. Velidi Togan-H. İnalçık-E. Esin, İstanbul 1972, s. 1) adlı makalesinde

Tarım Havzasında yapılan kazılarda çıkarılan mumyalar hemen her platformda tartışmasız bir gerçekmiş gibi Hint-Avrupalı olarak sunulmaktadır¹².

Bölgede son otuz yılda yapılan arkeolojik kazılar neticesinde birçok rapor neşredilmiştir. Bu kazıları yürüten esasen Çinlilerdir ve Çin Komünist Partisi emri altında çalışmaktadırlar. Dolayısıyla raporlardan Doğu Türkistan ve Türklük için müspet neticeler beklemek beyhudedir. Ancak tarafsız yorumlara girişenler de vardır. Doğu Türkistan'daki çalışmalarını değerlendiren P. İ. Şulga şu neticelere varmıştır¹³:

- 1- Tanrı Dağlarında çıkarılan VIII-III. yüzyıllara âit envanter kompleksleri (seramikler dışında) Sayan-Altay ve Kazakistan'da çıkarılanlara çok yakındır. Pazırık kurganlarından ve Cungarya'dan çıkarılanlarla yüksek düzeyde benzerlik vardır.
- 2- Bölgede Çin'in kuzeyi (*Çinli değil- K. Y.*) ve Kansu'dan gelen kültür tesirleri ancak M.Ö. IV-III. yüzyıllardan itibaren görülmektedir.
- 3- M.Ö. III. yüzyılda doğudan batıya doğru göze çarpan herhangi bir göç olmamıştır.
- 4- İpek Yolu şekillenene kadar Tanrı Dağları civarı izole bir hâldeydi ve buradaki ölü gömme âdetleri ve seramikler kendine has bir gelişme göstermiştir.

Son yıllarda yapılan kazı çalışmalarının tarafsız bir yorumu Doğu Türkistan sahasının bugünkü Kazakistan ve Sayan-Altay sahası ile aynı kültür dairesi içerisinde bulunduğunu göstermektedir. Şimdi Doğu Türkistan adı için kullanılan tarihî tâbirleri inceleyelim.

Doğu Türkistan İçin Kullanılan Tâbirler

Bugünkü Doğu Türkistan coğrafyası Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içinde yer almakta ve Çin idârî yapısı içinde "Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi"¹⁴ olarak adlandırılmaktadır.

Doğu Türkistan'da yürütülen arkeoloji çalışmaları için şu genel tespiti yapmıştır: "Doğu Türkistan'da sanat eserlerinin en çok meydana çıkarıldığı Kuça, Kızıl sahası dahi bir Doğu İranlı kavim olan Toharların kültür merkezi sayılıyordu. Buralarda kazılar yapan Alman Grünwedel ve Le Coq, VIII. yüzyıldan evvel hiçbir Türk sanat eseri bulamıyorlardı. Hatta Aryani kültür ve sanatını genişletme yolunda heyecana kapılarak Grünwedel tamamıyla uydurma harita yapmış ve Koço'da Tohar Devleti'nin elçiliği bulunduğunu söyleyerek sahte bir haritada bu elçiliğin yerini tespit etmiştir. Le Coq ise bugün Müslüman Türk ahali bir milyon sayıldığı Doğu Türkistan'da Koço merkez olmak üzere, Türklerden evvel Aryanî ırkına mensup on milyonluk bir nüfusun yaşadığını, bütün kazıların mahsulünün onların olduğunu iddia etmiştir. Hâlbuki Le Coq'un on milyonlara ait sözlerinin boş bir iddia olduğu açıktır".

¹² Meselâ buradan çıkarılan bazı mumyalar Amerika Birleşik Devletleri'nde "Avrupa tipli mumyaların sergisi" olarak lanse edilmiştir. Betty Klinck, "European-looking mummies found in China, shown in California", **USA TODAY** 19.03.2010.

¹³ P. İ. Şulga, "Osoobnosti Etnokulturnih Protseessov na Territorii Sintsyana (Kitay) v VIII-III vv. do n.e.", **Trudı III (XIX) Vserossiyskogo Arheologičeskogo Syezda**, C. I, Moskva 2011, s. 407-408; ayn. yaz., **Sintsyan v VIII-III vv. do n.e.**, Barnaul 2010.

¹⁴ 新疆维吾尔自治区. Çin tahtındaki Mançu sülalesi Doğu Türkistan'ı işgal etmiş ve 1884'de Xinjiang Eyaleti 新疆省 kurmuştur. 1 Ekim 1955'te eyalet statüsü lağvedilip özerk

Yazılı kaynaklardaki *Türkistan* kelimesi ilk kez *Turkastanak* şeklinde eski Yunanlıların İskitya kelimesine karşılık olarak VIII. yüzyılda yaşamış olan Ermeni tarihçisi Musa Horenki (Moses Xorenac'i) tarafından kullanılmış ve batıda İdil, doğuda İmaos yani Tanrı Dağlarının doğu tarafları, güneyde Maverâünnehir mukabili olan Sogd ile Arık yani Horasan arasındaki topraklara atfedilmiştir¹⁵. Daha evvel VI. yüzyılda Yunan kaynaklarında, Orta Asya için Türk adına bitişen Yunanca *-hia-* ekiyle “Turkhia” denilmiştir¹⁶. Avesta’da da Turan ve Türkistan kelimesi geçmekte ve Tanrı Dağlarının doğusundan İdil Irmağı, Seyhun ve Ceyhun, Horasan arasında kalan topraklar kastedilmektedir¹⁷.

Çarlık Rusya’sı 1716 yılından itibaren Batı Türkistan’da malum istila siyaseti izlemeye başlamış; Çin ise 1755-1765 yılları arasında Doğu Türkistan’ı işgal etmiş ve buraya 18 Kasım 1884’de Xin-jiang (Hsin-chiang)¹⁸ adını vermiştir. Batılılar da bu adı kullanmışlar ancak bazen de Doğu Türkistan demişlerdir¹⁹. Aşağıda açıklayacağımız gibi Çinliler tarihte Doğu Türkistan’a “Doğu Türkistan veya Batı ülkeleri” anlamına gelen Hsi-yü²⁰ diyorlardı. İngiliz tarihçiler XIX. yüzyılın başlarına kadar Batı Türkistan için Büyük Buhâra, Doğu Türkistan için Küçük Buhâra adını kullanıyorlardı. Fakat XIX. yüzyıldan sonra Batı Türkistan’ı Türkistan adıyla anmaya başlamışlardır. Batı Avrupa ve Rus tarihçileri ise Batı Türkistan tâbirini pek kullanmamışlardır. Rus edebiyatında Doğu Türkistan terimine XIX. yüzyıldan itibaren rastlanmaktadır. Ancak bu daha çok tarih, coğrafya ve etnografya terimi olarak kalmıştır. Ruslar işgal ettikleri Türkistan topraklarındaki vilayetlerini Türkistan Genel Valiliği adlı idarî bir birim altında resmen 11 Temmuz 1867’den itibaren toplamışlardır. Doğu Türkistanlı aydınlar ise XX. yüzyılın başlarında Batı Türkistan’daki bu gelişmeler doğrultusunda Doğu Türkistan terimini kullanmaya başlamışlardır²¹. Sovyetler Birliği ise emperyalist maksatlarla Batı Türkistan tâbirini kullanmadığı hâlde Doğu Türkistan terimini kullanmış ve buna karşılık Batı Türkistan yerine Orta Asya demiştir²². İkinci Dünya Savaşından sonra Batı Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri’nde Türkistan terimi yerine “Orta Asya veya Merkezî Asya”

bölge kurulmuştur. Ayrıntılar için bkz. İklil Kurban, **Şarki Türkistan Cumhuriyeti (1944-1949)**, Ankara 1992; **Doğu Türkistan İçin Savaş**, Ankara 1995.

¹⁵ Zeki Velidi Togan, **Türk Türkistan**, İstanbul 1960, s. 14.

¹⁶ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, İstanbul 2003²³, s. 45.

¹⁷ Baymirza Hayit, “Türkistan Terimi Üzerine”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Nu. 53, Nisan 1988, s. 23.

¹⁸ 新疆, “yeni toprak veya vilayet” manasındadır.

¹⁹ Baymirza Hayit, **age.**, s. 25.

²⁰ 西域, “Batı Toprakları” yani Doğu Türkistan

²¹ Tafsilat için bkz. Baymirza Hayit, **age.**, s. 25-27.

²² **Age.**, s.30. Orta Asya veya Merkezî Asya teriminin dil hususundan hareketle başvuru olan “Altaik” bir terim olduğu kabul edilmektedir; Denis Sinor, “The Scope and Importance of Altaic Studies”, **Journal of the American Oriental Society**, C. LXXXIII, Nu. 2, Apr.-Jun., 1963, s. 194. Nihayetinde bugün Orta Asya veya Merkezî Asya terimi ile Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan’ın bulunduğu saha kastedilmektedir; Rafis Abazov, **The Palgrave Concise Historical Atlas of Central Asia**, New York, 2008, s. 2.

(Central Asia; Средняя Азия) terimleri kullanılmaya başlanmış²³ buna karşılık Çin'e yönelen siyasî maksatlarla Doğu Türkistan tâbiri söylenmeye devam edilmiştir. Bunun yanında coğrafi ve iktisadî gerekçelerle kullanıldığı anlaşılan İç Asya (Inner Asia) terimi²⁴ çok özel bir terimdir ve Doğu Türkistan'ı ifade etmemektedir.

Doğu Türkistan tarih boyunca türlü güçlerin hâkimiyet mücadelesine konu olmuş ve bu yüzden çeşitli milletler Doğu Türkistan'ın asıl ahalisi ve sonra gelenler işgalci gibi gösterilmeye çalışılmıştır.

Çin Kaynaklarında Doğu Türkistan (“Hsi-yü”) Tâbiri

Çinlilerin Doğu Türkistan için kullandıkları 西域 Hsi-yü yani “Batı Toprakları” adını Han Sülalesi devrinde (M.Ö. 206-M.S. 220) daha çok Tanrı Dağlarının güneyinden kıvrılan yol üzerindeki Yü-men yani “Yeşim taşı kapısı”nın batısındaki topraklar için kullandığı görülmektedir. Esas itibarı ile Doğu Türkistan toprakları söz konusu olsa da yeri geldiğinde daha güneydeki ve batıdaki topraklar ile devletler ve halklar da kastedilmiştir. Bu surette Çin kaynaklarının “Doğu Türkistan” hakkında bilgi verirken aslında İpek Yolu üzerindeki yerleri belirttikleri anlaşılmaktadır²⁵.

Çinliler eskiden bu toprakları hiç görmemişlerdi ve buraların Hunların atalarına ait olduğunu düşünüyorlardı. Çinlilerin ilk defa olmak üzere batılarındaki toprakları tanımalarını sağlayan ve önceleri elçi, seyyah, casus ve daha sonraları general olan Chang Ch'ien'in (ölümü M.Ö. 114) gezip dolaştığı topraklar için yazdığı seyahatnamesi Shih Chi (yazım tarihi M.Ö. 109-91)'nin 123. bölümünde yer almaktadır; ancak bu raporun hiçbir yerinde Hsi-yü yani “Batı Toprakları” ifadesi geçmemektedir. Öte yandan Shih Chi'nin yazarı Szu-ma Ch'ien bu adı sadece üç yerde zikretmektedir: Bölüm 60, s. 2109, satır 4'de, Hsi-yü etnik bir tâbir gibi görünmektedir; “西月氏匈奴西域舉國奉師”. Huo Chü-ping'in (M.Ö. 140-117) biyografisinde Hsi-yü, Yüeh-chih ve Hsiung-nu (Hun)'lar ile yan yana etnik bir tasnife tâbi tutulmaktadır. Hsi-yü'nün Shih Chi'de görüldüğü bir diğer yer Bölüm 111, s. 2933, satır 8'dir. Burada gene Huo Chü-ping'in Hunların Batı Beyi Hun-hsieh'e yaptığı seferden bahsetmektedir: “...去病率師攻匈奴西域王渾邪”. Burada Hsi-yü tâbiri ile Hun devlet

²³ Age., s. 29.

²⁴ Sinor bu konuda şöyle demektedir: “İç Asya'nın dünya tarihindeki yerini anlamak için anahar kavram bozuktur. Bu geniş otlak arazisinde; boynuzlu davar, koyun, keçi ya da at olsun davar üreticiliği her zaman geniş kapsamlı idi. Ekonomik öz-yeterliliği güven altına almak ve aşırı otlatmadan kaçınmak için sürülerin, genellikle belli sınırlar içinde, fakat zaman zaman nerede ot bulunabilirse orada, sürekli hareket halinde olmaları gerekiyordu” (Denis Sinor, “Giriş: İç Asya Kavramı”, Çev. R. Sezer, **Erken İç Asya Tarihi**, Der., Denis Sinor, İstanbul, 2003⁴, s. 18). István Vásary ise Sinor'a dayanarak “İç Asya” kavramını kullanmış ve İç Asya'nın yerinin zaman ve mekâna göre sürekli değişebileceğini belirtmiştir (István Vásary, **Eski İç Asya Tarihi**, Çev., İ. Doğan, İstanbul, 2007, s. 21-23).

²⁵ Kürşat Yıldırım, “Başlangıcından II. Yüzyılın Ortalarına Kadar Doğu Türkistan Çin Münâsebetlerine Genel Bir Bakış”, **Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, II/1, 2012, s. 123-156.

düzeninde bugünkü Doğu Türkistan topraklarını idâre eden bir bey bulunduğu ve bu toprakların Hun idârî sistemine dâhil olduğu görülmektedir. Szu-ma-ch'ien'in buradaki Hsi-yü kaydını Hun devlet sistemindeki bir tâbirden ödünç aldığı anlaşılmaktadır. Hsi-yü tâbirinin Shih Chi'de görüldüğü son yer Bölüm 117, s. 3044, satır 5'tir: “康居西域重譯請朝...”. Buna göre Hsi-yü, K'ang-chü (Sogdiana) ile beraber coğrafi-etnik bir ad olarak veya bir devlet adı gibi kullanılmıştır²⁶.

Dolayısıyla Çinlilerin “Hsi-yü” yani “Batı Toprakları” tâbirini Hsiung-nu'lardan (Hun) ödünç aldıkları ve bu yönüyle “Batı Toprakları” tanımlamasının Hsiung-nu (Hun) idârî taksimatına has bir kavram olduğu anlaşılmaktadır. O hâlde Doğu Türkistan toprakları Çinliler için çok “yeni” topraklardı ve esasında “Hunlara âit” idi.

Doğu Türkistan Sahasının İlk Sâkinleri Sayılan Milletler

1- İndo-Cermenler

Milattan önceki devirlerde İndo-Cermen halklarının bütün Orta Asya'ya yayılmış olduğu ve milattan sonra I. yüzyıldan itibaren güney batıya doğru kaymaya başladıkları iddia edilmektedir²⁷. Oldukça tartışmalı olan ve fantastik bir biçimde epey eski devirlere atfedilen bir Aryan istilasından bahsedilmekte²⁸ ve bu tezdten hareketle İndo-Germen nüfusun bugünkü Doğu Türkistan coğrafyasında da yurt tutmuş olduğu ileri sürülmektedir²⁹.

Hatta Yüeh-chih, Wu-sun, Saka, Kırgız gibi halkların Türk değil, esasında İndo-Germen olduğu tezinden hareketle³⁰ Doğu Türkistan'ın ilk sâkinlerinin İndo-Germenler olduğu neticesine varılmaktadır. Hatta Türkistan sahasının ilk halklarından biri olarak Yunan Baktriyalılar zikredilmekte ve Sakalar dahi işgalciler olarak nitelendirilmektedir³¹. İndo-Germen teoriler bilinen siyasî ve ideolojik mahiyetleri sebebiyle daha çok ilmî açıklamalara ihtiyaç duymaktadır. Bu sebeple İndo-Germenlerin Doğu Türkistan sahasına gelmiş oldukları hususuna dahi tereddütle yaklaşmak gerekmektedir.

²⁶ Hsi-yü tâbirine dair genel bir değerlendirme için bkz. Özerdim, ““Hsi-Yü” Olarak Çin”, s. 209-217; Onat, “Çin-Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı”, s. 915 ve dipnot. 6. Bu münasebetle Çin kaynaklarındaki “Hsi-yü” bölümleri Han Shu 漢書'dan itibaren görülmektedir. Ayşe Onat'ın haklı olarak belirttiği gibi sonraki dönem Çin kaynaklarındaki “Hsi-yü” bölümleri Han Shu ve Hou Han Shu 後漢書 gibi yıllıklarda izlenen sistem esas alınarak oluşturulmuştur.

²⁷ v. Gabain, *age.*, s. 14.

²⁸ Colin P. Masica, *The Indo-Aryan Languages*, Cambridge 1991, s. 34 vd.

²⁹ Christopher I. Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları*, Çev. Kürşat Yıldırım, Ankara 2011, s. 25 vd.

³⁰ Hun çağında Türkistan sahasının Türk değil Hint-Avrupalı ve İranlı olduğu yönünde bazı görüşler için bkz. L. Ligeti, “Hunların Dili”, Çev., J. Eckmann, *Türk Dili Belleten*, C. III, Nu. 12-13, 1945, s. 105; Beckwith, *age.*, s. 375-383.

³¹ Frye, *age.*, s. 124.

2- Hintliler

Hintli tüccarların miladî I. yüzyıldan beri bugünkü Doğu Türkistan sahasında ticaret ile iştigal ettikleri ve Tarım Havzasının güney ve batısında ticaret kolonileri kurdukları bilinmektedir³². Bunun dışında Budist misyonerler Hindistan'dan kuzeye gitmiş, orada Budizm'i yaymış, Kuça ve Hoten birer Budizm merkezi hâline gelmiştir³³. Aynı zamanda bu misyonerler Gandara stili Buda heykelleri, Kuzey ve Orta Hindistan'dan kayın ağacı kabuklarına ve palmye yapraklarına yazılmış yazılar da getirmişlerdir. Hintli rahipler Sanskritçe dinî eserler yazmışlar ve bu dili Orta Asya'da öğretmişlerdir. Doğu Türkistan'da bıraktıkları yazılı bakiyeler klasik Sanskritçe değil "hybride" denen halk diline yakın bir dildeydi³⁴. Fakat Hintlilerin Doğu Türkistan sahasına yerleştiklerine veya siyasi bir bünye oluşturdıklarına dair herhangi bir delil yoktur.

Doğu Türkistanlı tarihçi Turgun Almas'ın dediği gibi Budizm milâttan önce ve sonraki dönemlerde Hindistan'dan Tarım Havzasındaki Hoten, Kaşgar, Kuça, Karaşar ve Turfan'a yayılmıştı. O sıralar Budizm'e ait kitaplar Türkçe'ye veya Doğu Türkistan'da konuşulan diğer dillere çevrilmediği için bölge halkı Sanskritçe ve Hintçe yazılmış kitapları okumuş ve bu dillerde ibadet etmişlerdi. Bundan dolayı ele geçen yazılı belgelerin Sanskritçe veya Hintçe olması bölge halkının Sanskritçe veya Hintçe konuştuğuna dalalet olamaz³⁵. Dolayısıyla Hintliler eski Doğu Türkistan'da ancak din kitapları vesilesiyle edebî bakımdan varlık göstermişlerdir. Bölgenin etnik yapılanmasına tesir ettikleri söylenemez.

3- Sogdlar

VII. ve VIII. yüzyılda ticarî faaliyetlerini yaygınlaştırmalarına³⁶ rağmen tüccarlıklarıyla ün yapan ve İran dilli bir kavim olarak bilinen ve esas sahalari Maverâünnehr olan³⁷ Sogdlar Doğu Türkistan'da hiçbir zaman kendilerine âit bir devlet kurmamışlardır. Güçlü kavimler arasında Doğu Türkistan'da varlıklarını sürdürmüş olmaları pek mümkün görünmemektedir. Tanrı Dağlarının güneyinden kıvrılan yol boyunca elde edilen yazılı bakiyeler onların şehirlerde küçüklü büyüklü topluluklar halinde yaşadıklarını göstermektedir. Çin kaynaklarındaki bilgilerden Ch'ang-an'da zaman zaman kalabalık bir kütle halinde buldukları anlaşılmaktadır. Nitekim Tarım Havzasının batısında ve Batı Türkistan'da bazı Sogdça belgeler bulunmuştur. Bunların varlıklarını sürdürememelerinin ticarete pek düşkün

³² Haussig, *age.*, s. 96.

³³ Frye, *age.*, s. 173.

³⁴ v. Gabain, *age.*, s. 14.

³⁵ Turgun Almas, *Uygurlar*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2010, s. 33.

³⁶ Valerie Hansen, "New Work on the Sogdians, The Most Important Traders on the Silk Road, A.D. 500-100", *T'oung Pao*, C. LXXXIX, Nu. 1-3, 2003, s. 153.

³⁷ J. K. Skaff, "The Sogdian Trade Diaspora In East Turkestan During The Seventh And Eighth Centuries", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C. XLVI, Nu. 4, 2003, s. 476.

olmalarından kaynaklandığı görülmektedir³⁸. Sogdların milâdî devirlerden biraz önce Hoten civarında ticaret kolonileri kurdukları bilinmektedir³⁹.

Ancak Gök-Türkler devrinde Doğu Türkistan'daki ticarî faaliyetlerinde altın devirlerini yaşamış olan Sogdlar⁴⁰ çok geç bir tarihte bölgeye gelmişlerdir ve dolayısıyla ilk sâkinlerden biri olarak sayılmaları mümkün değildir.

4- Toharlar

İlim âlemindeki bazı görüşlere göre Grek kaynaklarındaki Toharlar Çin kaynaklarındaki Yüeh-chih'lerdir⁴¹. Eğer böyle ise bunlar Doğu Türkistan'ın asıl sâkinleridirler ve Hunların M.Ö. III. yüzyılda bölgede idâreyi ele almalarına kadar Tarım Havzası boyunca yayılmışlardır. Ancak bu Yüeh-chih=Tohar tezi çok tartışmalıdır ve birçok âlim tarafından kabul edilmemektedir⁴².

Ptolemaeus (M.S. 90-157) "ταχοροι" ile Seyhun Havzasının kuzeyini, "τόχαροι" ile Baktriya'yı kastediyordu⁴³. Tibet kaynakları ise VI-VIII. yüzyılda Beşbalık, Qoço ve Karaşar için "Twyry" adı kaydetmektedir ki, bu Tohar adıyla ilgili görünse de Henning tarafından doğrudan Beşbalık, Qoço ve Karaşar ahalisine verilen umûmî bir adla alâkalı gibi görülmektedir⁴⁴. Ayrıca Ta-hsia=Tohar özdeşleştirmesi yapanlar çıksa da Ta-hsia'nın bir kavim değil coğrafya adı olduğu bilinmektedir⁴⁵.

Annemarie von Gabain, Pamir yaylasının güney batısındaki bir bölgenin her zaman için Toharistan olarak adlandırıldığı görüşündedir. Tohar diline ait yazmalar sadece Tanrı Dağlarında bulunmuştur. Yüeh-chih'leri Toharlarla eşleştiren bazı görüşler olsa da bu görüşler ispata muhtaçtır ve Hint-Avrupa dil teorisi etkisindedir⁴⁶. Turfan'da bulunan dinî metinler Toharcanın (A) lehçesi, Kuça'dan Turfan'a kadar olan yerde bulunan dünyevî metinler ise Toharca (B) lehçesi olarak tasnif edilmiştir. Toharca (B) lehçesinin Turfan'da yoğunlaştığı

³⁸ v. Gabain, *age.*, s. 16.

³⁹ Francis Wood, *The Silk Road: Two Thousand Years in the Heart of Asia*, Berkeley 2002, s. 65 vd.

⁴⁰ Mori Masao, "Higashi tokketsu koka ni okeru sogudo-jin" (Doğu Türk Kaganlığı'nda Sogdlar), *Kodai toruko minzokushi kenkyu*, C. I, Tokyo 1967, s. 61-94; Edwin G. Pulleyblank, "A Sogdian Colony in Inner Mongolia", *T'oung Pao*, C. XLI, Nu. 4/5, 1952, s. 317-356.

⁴¹ G. Haloun, "Zur Üe-tsi Frage", *Zeitschriften der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, C. XCI, 1937, s. 256.

⁴² Ögel, "Yüe-Çi'ler", s. 267.

⁴³ Marquart, *Ērānšahr*, s. 206, n. 4.

⁴⁴ W. B. Henning, "Argi and Tokharians", *Bulletin of the School of Oriental Studies*, C. IX, Nu. 3, s. 560 vd.

⁴⁵ Ögel, "Yüe-Çi'ler", s. 267; Kürşat Yıldırım, *Bugünkü Doğu Türkistan Coğrafyasında Kurulan Şehir Devletleri İle Çin Arasındaki Münasebetler (Milâdî 73-108)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011, s. 84.

⁴⁶ Meselâ bk. Beckwith, *age.*, s. 380-383.

söylenmiştir. Toharlar Budist idiler ve bu münasebetle dillerine ait metinlerin tamamına yakını dinî mahiyettedir. Kuça da Toharlar için çok mühim bir Budizm merkeziydi. Eski Türkçe dini metinlerde geçen Budist terim ve deyimler Sanskritçeden Toharca aracılığıyla geçmiştir. Toharca (A) lehçesi Budist Türkler tarafından kutsal sayılmış ve ibadet dili olarak kullanılmıştır. Bunun yanında Toharlar arasında Maniheizm de yayılmıştı. Toharların gelişkin bir kültüre sahip oldukları görülmektedir. Öte yandan Toharca (B) lehçesi konuşanlar ancak Gök-Türkler devrinde Kuça'da yaşamaktaydılar⁴⁷. E. Waldschmidt, plastik fresk ve resimlerin stil analizlerine göre Doğu Türkistan'da ancak miladî 600-800 yıllarında dinî cihetten Tohar kültürünün etkili olduğunu belirtmektedir⁴⁸. Toharca en eski metinlerin M.S. V. yüzyıla âit olduğu bilinmektedir⁴⁹.

Öte yandan Çinliler Tohar yer veya kavim adını çok sonraları, Tabgaçlar devrinde (M.S. IV. yüzyıl) tanımışlardır⁵⁰.

Tohar = Yüeh-chih özdeşleştirilmesi bugün hâlâ dillendirilmektedir⁵¹ ve bu eşleştirme doğrulanırsa Doğu Türkistan'ın en eski sâkinleri Toharlar olacaktır. Bize göre bu görüş uzak bir ihtimaldir.

5- Çinliler

Bugünkü Marksist-Maocu resmî Çin ideolojisine göre Doğu Türkistan'ın en eski sâkinleri şunlardır: i) Batılı ırklar: Hint-Avrupalılar ii) Doğulu ırklar: Moğol ırkı, Doğulu ve Batılı ırkların karışımı bir ırk ve Çin ırkı⁵². Bu görüşe göre Türk, sadece 552-744 yılları arasında hüküm süren bir kabileler birliğinin adıydı ve Doğu Türkistan'ın Türklük ile bir alâkası yoktu⁵³.

Çinliler Önceki Han devrinde (M.Ö. 206-M.S. 25) ilk defa Doğu Türkistan topraklarıyla tanışmış⁵⁴ ve Sonraki Han devrinde (M.S. 25-220) özellikle 73-108 yılları arası tüm güçleriyle Doğu Türkistan coğrafyasını hâkimiyetleri altına almaya çalışmışlardır⁵⁵. T'ang devrinde (618-907) ise Doğu Türkistan'da epey güçlenmişlerdir⁵⁶. Bu münasebetle bölgeye yerleşen Çinliler olmuştur. Turfan'da çok miktarda Çin parası ve yazması bulunmuştur. Bu

⁴⁷ v. Gabain, *age.*, s. 16.

⁴⁸ Waldschmidt, *Die buddhistische Spätantike*; v. Le Coq, *Bilderatlas*.

⁴⁹ V. V. Ivanov (Ed.), *Toharskiye Yazıki*, Moskva 1959, s. 8.

⁵⁰ Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu*, I, s. 193.

⁵¹ Meselâ Beckwith, *age.*, s. 313-316.

⁵² *Çin'in Xinjiang Bölgesi*, Ed. Li Sheng, Türk. Çev. Xu Xinyue, Urumçi 2006, s. 2-4.

⁵³ *Çin'in Xinjiang Bölgesi*, s. 293.

⁵⁴ W. Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara 2007⁴, s. 93-96.

⁵⁵ Bk. Kürşat Yıldırım, *Bugünkü Doğu Türkistan Coğrafyasında*; McGovern, *The Early Empires*, s. 255 vd.

⁵⁶ *Chung-kuo-li-shih*, Ed., Chang Ch'i-chih, Beijing 2006⁷, s. 149-151.

metinlerin tamamına yakını Budizm ile ilgilidir; bunun yanında Konfüçyüs, Maniheizt ve diğer inanışlara ait Çince metinler de mevcuttur⁵⁷.

Görüldüğü gibi Çinliler Doğu Türkistan'a ancak işgalci sıfatıyla nüfûz etmeye çalışmışlardır. Muasır tarih yazımlarında ise Doğu Türkistan'ı Çinlilerin kadim toprağı olarak göstermek için hemen her dilde türlü neşriyata girişmişlerdir⁵⁸. Çinliler bu tür propaganda kitaplarıyla çeşitli tarihî belgeleri çarpıtarak neticeye varmaya çalışmaktadırlar. Meselâ Divanü Lûgat-it-Türk'de geçen "Tawgaç" maddesini misal göstererek Doğu Türkistan'ın Türkler tarafından dahi Çin toprağı olarak görüldüğünü öne sürmüşlerdir⁵⁹. Kâşgarlı Mahmud şöyle demektedir: "Tawgaç: "Maçin'in adıdır. Burası Çin'den dört ay uzaktadır. Çin aslında üç bölüktür: Birincisi "Yukarı Çin'dir ki doğudadır; buna Tawgaç derler. İkincisi "Orta Çin'dir; burası "Xıtay" adını alır. Üçüncüsü "Aşağı Çin'dir, "Barxan" adı verilir; bu, Kaşgardadır. Lâkin, şimdi "Maçin", "Tawgaç" diye tanınmıştır. "Xıtay" ülkesine de "Çin" denilmiştir"⁶⁰. Hâlbuki "Çin" ve "Maçin" adları çeşitli devirlerde farklı bölgelere atfedilmiştir. Kaldı ki "Çin" adı esasında Türklerin yaşadıkları Kan-su eyaletindeki Göksu bölgesi için kullanılmış ve Türklerin en eski devirlerde kurdukları devlete "Çin" adı verilmiştir. Çinliler ise "Çin" adını kabul etmemişler ve Türklerden ayrılmak için kendilerine "Han" adı vermişlerdir ki bugün de aynı durum söz konusudur. Çinliler hiçbir zaman kendilerine Çinli ve ülkelerine Çin adı vermemişlerdir. M.Ö. 221 yılında tüm Çin topraklarını tek bir çatı altında toplayan Ch'in Hanedanı'nın esasen Türk olduğu bilinen bir vakadır⁶¹. Dolayısıyla Kâşgarlı Mahmut'un bahsettiği "Çin" ile Çinlilerin hiçbir alâkası yoktur⁶².

Çinlilerin en eski coğrafya kitaplarından biri olan *Shan Hai Ching* (yazılışı M.Ö. III-II. yüzyıl)'de Kun-lun, Ch'i-lien gibi dağları ifade ettiği söylenen imlerin geçmesinden hareketle bugünkü Doğu Türkistan coğrafyasının Çin ile beraber düşünüldüğünü öne sürmektedirler⁶³. Bu iddiaların elle tutulur hiçbir tarafı yoktur.

1221 yılında Chin İmparatoru tarafından Cengiz Han'a gönderilen elçi Wu-ku-sun, Yü-men geçidinden (bu geçit tabii Çin sınırı sayılır ve bundan sonra Doğu Türkistan toprak-

⁵⁷ v. Gabain, *age.*, s. 17.

⁵⁸ Meselâ Türkçe olarak bkz. Tian Wei-jiang ve Cao Yi-qun, **Xinjiang Tarihi**, Beijing 2003, s. 5: "Xinjiang (yani Doğu Türkistan), eskiden beri Çin'in birçok milliyetlerden kurulu büyük ailesinin önemli bir parçasıdır. Uzun geçmişe sahip tarihi ve parlak kültürü de Çin uygarlığının ayrılmaz bir bölümünü oluşturmaktadır". Çin hükümetinin çeşitli dillerde ve bu arada Türkçe olarak da neşrettiği bir başka kitapta Doğu Türkistan toprakları Çin milletinin ayrılmaz bir parçası olarak değerlendirilmektedir (**Çin'in Xinjiang Bölgesi**, s. 5).

⁵⁹ **Zhong-hua Duo-yuan Yi-ti Ge-ju**, Beijing 2003, s. 232'den aktaran A. İnayet, "Divanü Lûgat-it Türk'de Geçen "Çin" ve "Maçin" Adı Üzerine", **Turkish Studies**, C. II, Nu. 4, 2007, s. 1175, dpt. 2.

⁶⁰ Kâşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk**, I, Çev. Besim Atalay, Ankara 2006⁵, s. 453.

⁶¹ H. Cordier, **Histoire Generale de la Chine et de ses Relations avec les Pays Etrangers**, C. I, Paris 1921, s. 197.

⁶² İnayet, *age.*, s. 1184.

⁶³ **Çin'in Xinjiang Bölgesi**, s. 5.

ları başlar) sonra batıya doğru seyahatinde yüzden fazla şehir gördüğünü ve bu şehirlerden hiçbirinin Çince ad taşımadığını kaydetmiştir⁶⁴.

Çinlilerin edebiyat, yazı, ticaret ve kültür cihetlerinden Doğu Türkistan üzerinde tesirleri olduğu bir gerçektir ancak Doğu Türkistan'ın ilk sâkinleri olarak sayılmaları mümkün değildir.

7- Tibetliler

III. ve IV. yüzyılda Doğu Türkistan sahasında kısmî faaliyetlere girişen Tibetli Ti ve Ch'iang kavimleri⁶⁵ bir yana Tibetliler ancak VII. yüzyıldan IX. yüzyıla kadar Doğu Türkistan'da önemli bir rol oynamışlardır⁶⁶. 783'de imzalanan Çin-Tibet anlaşması Tibetlilere Doğu Türkistan'da haklar vermiştir⁶⁷. Turfan'da ortaya çıkarılan Tibetçe Budist el yazmaları ve Tun-huang'daki bazı resmi belgeler XI-XII. yüzyıllara aittir. Miran kalesinin güney yolu üzerinde de çok sayıda yazma bulunmuştur⁶⁸.

Böylece Tibetlilerin din ve kültür bakımından Doğu Türkistan'a bazı tesirler yaptıkları ancak VIII. yüzyıl gibi çok geç devirlerde işgalci olarak bölgeye geldikleri anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Tibetliler bölgenin ilk sâkinlerden biri olarak değerlendirilemez.

8- Moğollar

Moğollar ilk olarak XII. yüzyılın sonlarında Cengiz Han tarafından tek vücut edilip güçlenmişler ve bu sayede sonrasında Doğu Türkistan sahasına inebilmişlerdir. Moğol boylarının bu sahada daha evvel etkin bir rol oynadıklarını söylemek zordur⁶⁹. Turfan'da yapılan kazılarda bulunmuş olan mektuplar ve Moğolca Budist blok basma yazıları XIII. yüzyıla aittir⁷⁰. Devlet olma becerisini Türklerden çok sonra edinen Moğolların Doğu Türkistan sahasında eski devirlerde bir varlık gösterememiş oldukları bir gerçektir.

9. Türkler

Türkistan'da yapılan keşiflerden önce Türk kavimleri ve Doğu Türkistan hakkındaki bilgilerimiz azdı. Elde var olan tek şey Selçuklulara ve Osmanlılara ait metinler ile Çağatay lehçesinde yazılmış ve esas itibarı ile dinî ve edebî eserlerdi. Bunun yanında Doğu Avrupa, Batı Asya ve Sibiryâ'daki çok sayıda muasır Türk lehçeleri hakkında bazı malûmatlar da

⁶⁴ E. Bretschneider, *Mediaeval Researches*, C. I, London 1967, s. 27.

⁶⁵ **Wei Shu**, Beijing 1997, s. 9-16.

⁶⁶ Bk. Huang Chi-huei, **T'ang Devrinde Tibetlilerin, Çinliler ve Orta Asya Kavimleriyle Münâsebetleri**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Umumî Türk Tarihi Kürsüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1970, s. 19 vd.

⁶⁷ H. Hoffman, "Eski ve Orta Çağlarda Tibet", **Erken İç Asya Tarihi**, s. 515.

⁶⁸ v. Gabain, **age.**, s. 18.

⁶⁹ Bk. Türükoğlu Gök Alp, **Sınırlandırılmış Türk Tarihi**, C. I, Ankara 1976, s. 382 vd.

⁷⁰ v. Gabain, **age.**, s. 18.

vardı. 19. yüzyıl sonunda Thomsen'in, şimdiki Moğolistan topraklarında bulunan Orhun Kitabeleri'ni çözümlemesi durumu biraz değiştirmeye başlamıştır. Akabinde Almanların Turfan keşifleri ile eski Türkçe el yazmaları ve blok basma yazılar ortaya çıkarılmıştır. Bunun yanında bulunan resimler, arkeolojik malzemeler bu sahadaki eski Türk varlığı hakkında bilgi edinmemizi sağlamıştır⁷¹. Ayrıca Sinoloji alanında yapılan çalışmalar da bu varlığın epey gerilere gittiğini göstermiştir.

Türklerin menşe efsanelerinden biri Doğu Türkistan'da geçmektedir. Buna göre komşu ülke tarafından mağlup edilen ve soyları tamamen katledilen Türklerden sadece on yaşındaki bir çocuk sağ kalmıştı. Galipler onu öldürmeye kıyamadılar ve onun ayaklarını kesip bataklığa yani Etsin Göl'e bıraktılar. Çocuk burada bir dişi kurt tarafından beslenip büyütüldü. Çocuk büyüyünce kurt ile birleşti ve kurt gebe kaldı. Komşu ülke çocuğun yaşadığını öğrenince oraya adamlarını gönderdi. Adamlar gelince çocuk ve kurt Turfan dolaylarına kaçtılar ve orada bir mağaraya sığındılar. Mağarada on çocukları oldu ve bunlar dışarıdan kızlarla evlendi. Böylece Türkler yeryüzüne yayıldılar⁷².

Türklerin türeyiş efsaneleri de göz önünde bulundurulunca Türklerin anavatanı tartışmalarında şimdiki Moğolistan toprakları ve Altay tezi epey taraftar kaybetmiş ve Batı Türkistan, Tanrı Dağları, Doğu Türkistan ve Aral bölgeleri tezi de dillendirilmiştir⁷³. Yine de Altaylar ve Güney Sibiryahı sahasının Türklerin ana yurdu olduğu görüşünün hâkim görüş olduğunu zikretmekte fayda vardır.

Çinliler Doğu Türkistan'ı Hunların sağ kolu olarak görüyorlar ve Doğu Türkistan'a hâkim olmanın Hunların sağ kolunu kesmek manasına geldiğini söylüyorlardı. Çin kaynakları da Doğu Türkistan'ı Hun toprakları olarak kabul ediyordu. Meselâ *T'ai P'ing Yü Lan*'da Hsi-yü'nün Kao Tsung (M.Ö. 1259-1200) devrindeki Kuei-fang olduğu bildirilmektedir⁷⁴. Buradaki Kuei-fang ise Hunların ataları olarak tasnif edilmektedir⁷⁵. Gerçekten de milâdî devirlere takaddüm eden yıllarda Çinlilerin Doğu Türkistan'a yönelmeleri Hunların sonunu getirmiş ve Hunlar gittikçe zayıflayarak ikiye bölünmüşlerdi. Bu gerçek Mo-tun'un M.Ö. 176 yılında Çin İmparatoru'na yazdığı mektupta hâkim olduğu toprakların merkezine Doğu Türkistan'ı koymasıyla da kendisini göstermiştir⁷⁶. Çinliler Mo-tun'un ölümünden sonra

⁷¹ Age., s. 18-19.

⁷² Bahaeddin Ögel, "Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar", *Belleten*, C. XXI, Nu. 81, Ocak 1957, s. 84-85; Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, C. I, Ankara 2003², s. 10-11.

⁷³ Z. V. Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, C. I, İstanbul 1981², s. 91.

⁷⁴ *T'ai P'ing Yü Lan*, Beijing 1997, 792, s. 3511a.

⁷⁵ Kuei-fang 鬼方. Bkz. *Han Shu*, Beijing 1997, 94A, s. 3743. Kuei-fang'ın Hunların ataları olmasıyla ilgili bkz. Cevat Türkeli, *Çin Kaynaklarına Göre Hunların Ataları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1990, s. 36: "Kesin olan bir şey varsa o da Kung-fang veya Kuei-fang isimleriyle bilinen halkın Hunlar olduğudur".

⁷⁶ *Han Shu*, 94A, s. 3757: "Bundan sonra Lou-lan, Wu-sun, Hu-kai ile, bunlardan başka, onların yakınlarındaki yirmi altı devletin hepsi alındı". Japon âlim Matsuda mektupta geçen bu kavimlerin yayıldıkları saha için şöyle der: "Yüeh-chih'ler Kansu'da, Lou-lan Doğu Türkistan'ın

Tarım Havzasının güneyindeki yollardan Doğu Türkistan içlerine girmişler, bazı Çinli tüccarlar Fergana'daki devletlere kadar uzanmışlardı⁷⁷.

Yine Hunların ataları oldukları kabul edilen Ti'lerin⁷⁸ buldukları istikamete göre doğuda olanlara yeşil, batıda olanlara ak ve güneyde olanlara kızıl veya al denildiği⁷⁹ ve böylece milattan önceki bin yılda bölgeye hâkim oldukları bilinen⁸⁰ Ti'lerden Ak ve Kızıl Ti'lerin esas itibarı ile bugünkü Doğu Türkistan coğrafyasında yayıldıkları anlaşılmaktadır. Nitekim Turfan ve çevresinin Kızıl Ti'lerin ve daha sonraki Töles ve T'ing-ling boylarının en eski yurdu olduğu Çin kaynaklarından tespit edilmiştir⁸¹.

Zeki Velidi Togan tarafından hiç olmazsa hâkim tabakasının Türk olduğu kabûl edilen⁸² Sakalar, çok eski devirlerde Doğu Türkistan'da Tarım Havzasının güneyinden kıvrılan yol üzerindeki merkezlerde ve özellikle Hoten'de ve Tomşuk'ta yurt tutmuşlardır. Eski Fars kaynaklarına göre Sakaların yayıldığı sahalardan biri Fergana, Tanrı Dağlarının orta kısımları ve Kaşgar dolaylarıdır⁸³. Sakalar çok eski devirlerde Doğu Türkistan sahasında yayılmışlar ve daha sonra bugünkü Afganistan'a çekilmiş ve imparatorları Asoka'nın başkanlığında bir yandan Kuzey Batı Hindistan bir yandan da Doğu Türkistan'ın Güney bölgelerine inmişlerdir. Sakaların X. yüzyıla kadar Hoten Devleti'ne hükmettikleri bilinmektedir. Hoten yüzyıllar boyu Budizmi desteklemişti, Budist kültürün önemli merkezlerinden biriydi. Hoten beyleri Hun ve daha sonraki diğer Türk devletleriyle yakın münasebetler kurmuşlardır. Hotenli "Aslan" lakaplı beyler ilk olarak X. yüzyılda Karahanlılar tarafından düşürülmüşlerdir. Saka dilinde ve Sanskrit alfabesinde metinler Hoten, Tun-huang ve kuzey yolu üzerindeki Maralbaşı gibi bazı noktalarda bulunmuştur⁸⁴. Yine Sakaların adı Yarkend'in Çin kaynaklarındaki eski adı olan So-chü ~ Sha-ch'e 莎車 *Saklâ~*Şaklâ olarak yeniden inşa edilen adda görülmektedir; Sha-ch'e (Yarkend) adı kesinlikle Sakalardan yadigârdır⁸⁵.

doğusunda, Wu-sun'lar Tanrı Dağlarının kuzey doğu eteklerinde, Hu-kai ise bir Altay kavmi" (Ögel, **Büyük Hun**, C. I, s. 488).

⁷⁷ Yıldırım, **Bugünkü Doğu Türkistan Coğrafyasında**, s. 2.

⁷⁸ Ti 狄, Hunların atalarından biri olarak tasnif edilen bir halktır; bkz. Türkeli, **age.**, s. 85-92.

⁷⁹ E. Chavannes, "Les Pays d'occident d'après le Wei lio", s. 521 vd.

⁸⁰ Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, s. 43.

⁸¹ **Tung Tien**, Beijing 1997, s. 5398: "高昌蓋古赤狄之種也初號為狄歷北方以為敕勒諸夏以為高昌丁零焉": "Kao-ch'ang, eskideki Kızıl Ti'nin bir soyudur. Başlarda ona Ti-li deniyordu. Kuzey tarafı ona Ch'i-le, Hsia (Çinli)'lar Kao-ch'ang Ting-ling derler".

⁸² Zeki Velidi Togan, **Umumî Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1981, s. 34.

⁸³ **Age.**, s. 35. Sakaların, bir İran lehçesi konuşanlar, İranlı, Moğol, Slav, Ural-Altay, İndo-Germen, Tatar ve Türk olduklarına yönelik görüşler öne sürülmüştür (A. M. Çay-İ. Durmuş, "İskitler", **Türkler**, C. I, Ed., H. C. Güzel-K. Çiçek-S.Koca, Ankara 2002, s. 580-582). Çin kaynakları Türklerin (Gök-Türklerin) ataları olarak "So" kavmini göstermektedir (**Chou Shu**, Beijing 1997, s. 908) ki bu adın Saka adının bir başka Çince yazımı olduğu kabûl edilmektedir (Yu Taishan, "The Origin of the Kushans", **Sino-Platonic Papers**, Nu. 212, July 2011, s. 15).

⁸⁴ v. Gabain, **age.**, s. 15.

⁸⁵ Beckwith, **age.**, s. 405, son not: 53.

Türklükleriyle ilgili bazı emareler olan Yüeh-chih'lerin ilk başlarda Tun-huang ile Ch'i-lien Dağları arasında, bugünkü Kansu bölgesinde yaşadıkları anlaşılmaktadır⁸⁶. Yüeh-chih'ler Hunlara yenilmeden önce batıda Tanrı Dağlarının doğusunda bulunan ve Wu-sun'ların yaşadığı bölgede, Cungarya'da, Tarım Havzasındaki ülkelere kadar olan topraklarda; kuzeyde Moğolistan sahrasının büyük kısmında ve doğuda Kansu eyaletinin bütün kuzeyinde, Tun-huang çevrelerinde, Çin Seddi'nin en batısındaki Lin-t'ao, Lung-hsi ve Yü-chung'a kadar olan sahada yaşamaktaydılar⁸⁷. Yüeh-chih'ler M.Ö. 165'te Hunlar'a yenildikleri sırada Kansu dolaylarında yaşıyorlardı ve göçüp İli vadisine çekilmişlerdi⁸⁸. Ancak Yüeh-chih'lerin Hunlara yenildikten sonra da hâlâ Kansu dolaylarında yaşadıklarına dâir malûmatlar vardır⁸⁹. Turfan bölgesinde ise Yüeh-chih'lerin bir kolu olan Koç veya Koş boyu (-an çoğul ekini alarak Kuşan)⁹⁰ yaşamaktaydı⁹¹. Bu boyun adı muhtemelen tamgasının "koç" olması dolayısıyla "koç" olarak kalmıştır (benzer durum "koyun" adıyla anılan Türk boylarının ve devletlerinin varlığı ile de gözlemlenebilir). Turfan için Çin kaynaklarında verilen Ch'e-shih 車師 adındaki ch'e adı chü veya k'u olarak da okunmaktadır; dolayısıyla Türkçe Koç veya Koş halk adının chü-shih veya k'u-shih olarak Çinlilerce kaydedilmiş olması pek mümkündür.

Türk boyları arasında sayılan⁹² Wu-sun'lar milattan önceki devirlerde Kansu'da ve Tun-huang ile Ch'i-lien (Tibet ile Çin arasında sınır gibi duran Nan-shan veya Güney Dağları) arasındaydılar⁹³. Bunların vatanı bilhassa Turfan sahasıydı ve Hunlar tarafından mağlup edilince M.Ö. 160 yılında batıya, Doğu Türkistan taraflarına göç etmişlerdi⁹⁴.

Milâttan önceki devirlerde Batı Türkistan'ın kuzeyinde yaşadıkları ve M.Ö. 1. bin yılda Doğu Türkistan'a girdikleri bilinen⁹⁵ Kırgızlar M.Ö. 58 sıralarında Doğu Hunlarının batıya doğru ilerlemelerinden kaçarak doğuya gitmiş ve Kumul'un batısına gelmişlerdi. Bu sıra-

⁸⁶ **Shih Chi**, Beijing 1997, 123, s. 3162; **Han Shu**, 96A, s. 3890.

⁸⁷ Mehmet Tezcan, **Kuşanlar Tarihi (Yüeh-chih'lardan Kuşanlara)**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1996, s. 107.

⁸⁸ E. Chavannes, "Les pays d'Occident d'après le "Heou Han chou"", s. 189, dpt. 1.

⁸⁹ G. Haloun, "Zur Üe-tsi- Frage", s. 247.

⁹⁰ Çin kaynaklarında Kuei-shuang 貴霜; Kürşat Yıldırım, **Türk Tarihi İçin Eski Çince Türkçe Sözlük**, İstanbul 2010, s. 175.

⁹¹ Varis Abdurrahman, "Orta Asya'daki Bir Kısım Türk Yer Adları ve Bu Yerlerin Tarihi Süreç İçerisindeki Siyasî Durumu Üzerine", **Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu**, Ankara 2002, s. 211.

⁹² Ahmet Taşağıl, **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, TTK, Ankara 2004, s. 17-28.

⁹³ **Han Shu**, 96B, s. 3902 vd.: Bahaeddin Ögel, "Wu-sun'lar", s. 264.

⁹⁴ Sergei Yatsenko, "Vusunlar", **Türkler**, C. I, s. 776.

⁹⁵ Yu. S. Hudyakov, "Kırgızı v Vostoçnom Turkestane", **Kırgızı: Etnogenetiçeskiye i Etnokulturniye Protseşi v Drevnosti i Srednevekovye v Tsentralnoy Azii. Materialı Mejdnarodnoy Nauçnoy Konferentsii, Posvyasçennoy 1000 Letiyu Eposa "Manas" 22-24 Sent. 1994 g.**, Bişkek 1996, s. 180-181.

da Kırgızlar Kumul ve Barköl sahasından batıya, Ak Tağ'ın güney eteklerine, Karaşar'ın kuzeyine kadar uzanmışlar⁹⁶ ve milâdın başlarında Kaşgar'da yayılmışlardı⁹⁷.

Büyük Hun Devleti kurulduktan sonra Ting-ling'lerin güney grubunun Gobi Çölünden Çin'e ve Sarı Irmağın kaynağına doğru ilerledikleri⁹⁸ ve tabii olarak şimdiki Doğu Türkistan'a girdikleri bilinmektedir. Yine Çin kaynaklarına göre miladî devirlerde bugünkü Doğu Türkistan sahasının doğu kısmında, Akdağ (Pai-shan)'ın eteklerinde, Hami dolaylarında ve Altay dağlarının güney batısında T'ieh-le (Töles) boyları yaşıyordu⁹⁹. VI. yüzyılın başlarında Shan-shan dolaylarında Ting-ling'ler yayılmaktaydılar¹⁰⁰.

Sonuç

El-Birûnî, Türklerin Türkistan sahasının en eski ahali olduğunu kaydetmiştir¹⁰¹. Türk ırkının bir prototipi olan Andronovo kültürü taşıyıcıları M.Ö. 1700'den itibaren yavaş yavaş Orta Asya'ya hâkim olmaya başlamışlardır. Altaylara ve Tanrı Dağlarına yayılan bu ırkın hâkimiyeti Hun ve Gök-Türk çağına kadar devam etmiştir¹⁰². En geç Önceki Han (M.Ö. 206-M.S. 25) devrinde Tanrı Dağları etekleri, Tarım Havzası ve He-hsi koridorunda Türkler yaşamaktaydı¹⁰³.

Rus Türkologu Malov, "Türkler milattan önce V. asırda büyük ölçüde şimdi yaşadıkları yerde yaşıyorlardı" demektedir¹⁰⁴. Tolstov, Türklerin milattan önce 2500 civarında Türkistan bölgesine gelmiş olduklarını ve Arilerin bölgeyi istilasından sonra bölgede Türklerle karıştıklarını söylemektedir¹⁰⁵. Yine G. Schmitt'e göre kaynaklarda Chin-man olarak geçen Beş-balık en eski devirlerde bir Türk yurdu idi¹⁰⁶. Hattâ tarih öncesi dönemlerde bugün Çin toprağı sayılan ve esasında da Çinli addedilen, Doğu Türkistan'ın daha da doğusu olan Shen-

⁹⁶ Emel Esin, "İç Asya'da Milattan Önceki Binyılda Türklerin Atalarına Atfedilen Kültürler", **Türkler**, C. I, s. 496 vd.

⁹⁷ G. Schmitt, "Wo siedelten nachweislich türkische Stämme im ersten Jh vor bzw. Nach der Zeitenwende", **Acta Orientalia**, Nu. 24, 1971, s. 348.

⁹⁸ Taşağıl, **Eski Türk Boyları**, s. 45; C. Czegledy, **Turan Kavimlerinin Göçü**, Çev., G. Karaağaç, İstanbul 1999, s. 123.

⁹⁹ Taşağıl, **Eski Türk Boyları**, s. 7.

¹⁰⁰ **age.**, s. 12.

¹⁰¹ **Biruni's Picture of World**, Ed. Z. V. Togan, New Delhi 1937, s. 36.

¹⁰² M. Taner Tarhan, Eskiçağda "Kimmerler Problemi", **VIII. Türk Tarih Kongresinden Ayrı Basım**, Ankara 1979, s. 363.

¹⁰³ Ablimit Rozi, "Yer Namliri Hekkide Bezi Tetikatlar", **Xinjiang Unvırsıtı İlmı Journılı**, Nu. 3, 1986, Urumçi, s. 116'dan aktaran Abdurrahman, **age.**, s. 208.

¹⁰⁴ Hayit, **age.**, s. 24.

¹⁰⁵ Özkan İzgi, "Orta Asya'nın Türkleşmesi", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, Nu. 12, İstanbul 1982, s. 634.

¹⁰⁶ Schmitt, **age.**, s. 352-353.

hsi, Shan-hsi, Chih-li gibi yerler tamamen Türklerle meskûndü¹⁰⁷. W. Eberhard da bugünkü Doğu Türkistan'ın asıl sâkinlerinin Türk olduğuna Sinolojik mülâhazalar neticesinde varabilmiştir¹⁰⁸. Dolayısıyla Türklerin Doğu Türkistan'a çok geç devirlerde geldiği, bölgenin asıl ahalisinin başka milletlerden olduğu yönündeki genel görüş¹⁰⁹ doğru değildir.

Sonuç olarak makalemiz umûmî görüşün aksine bilhassa Çin kaynaklarındaki kayıtlara dayanarak esasen Doğu Türkistan coğrafyasına atfedilen “Hsi-yü” adının ilk geçtiği yerler incelenerek Türklerden ödünç alınmış olabileceğini; Doğu Türkistan'ın Hun Devleti için bir varlık sebebi olduğunu ve bu yüzden en eski devirlerden beri Türklerin hayat sahası hâline geldiğini; bölgedeki ilk sâkinleri başka milletler olarak gösteren arkeoloji ve dil çalışmalarının eksik ve bazen de taraflı olduğunu dolayısıyla yazılı kaynaklardan da istifade etmek gerektiğini ve Doğu Türkistan'daki en eski sâkinlerden birinin Türkler olmasının çok büyük bir ihtimal teşkil ettiğini ortaya koymuştur.

KAYNAKÇA

- ABAZOV, R., **The Palgrave Concise Historical Atlas of Central Asia**, New York, 2008.
- ABDURRAHMAN, V., “Orta Asya'daki Bir Kısım Türk Yer Adları ve Bu Yerlerin Tarihi Süreç İçerisindeki Siyasî Durumu Üzerine”, **Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu**, Ankara 2002, s. 202-219.
- ALMAS, T., **Uygurlar**, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2010.
- BAILEY, H. W., “The Kingdom of Khotan”, **Papers on Far Eastern History**, C. IV, 1971, s.1-16.
- BECKWITH, C. I., **İpek Yolu İmparatorlukları**, Çev. K. Yıldırım, Ankara 2011.
- BERNŞTAM, A. N., “K Voprosu ob Usun, Kuşanah, Toharah”, **Sovetskaya Etnografiya**, Nu. 3, Moskva-Leningrad 1947.
- BİÇURİN, H. Ya., **Sobraniye Svedeniy O Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevniya Vremena**, 3 Cilt, Sanktpeterburg 1851.
- Biruni's Picture of World**, ed. Z. V. Togan, New Delhi 1937.
- BOROVKOVA, L. A., **Tsarstva “Zapadnogo Kraya” vo II-I Vekah do N. E.**, Moskva 2001.

¹⁰⁷ E. H. Parker, “Tartars and Chinese before the Time of Confucius”, **English Historical Review**, C. XXII, Nu. 88, Oct., 1907, s. 626.

¹⁰⁸ Wolfram Eberhard, “Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti”, s. 125: “Türk olmayanların şarkî ve garbî Türkistan'ın mühim bir kısmını ele geçirdikleri zaman...”.

¹⁰⁹ Meselâ R. Frye (Frye, **age.**, s. 64-65) Türkistan sahasının ilk sâkinlerinin Hint-Avrupalılar olduğunu ve atı ilk Türklerin değil bunların ehliştirdiğini ve demiri ilk bunların işlediğini öne sürmektedir. Yine G. Clauson Hint-Avrupalıların M.Ö. 3. bin yılın sonlarında Çin sınırlarına dayandığını (G. Clauson, “Eski Türkçede Yabancı Unsurlar”, Çev., C. Kaya, **Türklük Araştırmaları Dergisi**, Nu. 8, 1997, s. 4, 5) ve Kuça-Turfan bölgesinin Hint-Avrupa dili konuştuğunu (G. Clauson, “The Earliest Turkish Loan Words in Mongolian”, **Central Asiatic Journal**, C. IV, Nu. 3, 1959, s. 180-181) iddia etmektedir.

- BRETSCHNEIDER, E., **Mediaeval Researches**, C. I, London 1967.
- CH'EN-Ming, "Ku-tai-hsi-yü-te-liang-pu-yin-tu-fa-wen-yi-tian", **Tzu-jan-k'e-hsüeh-shih-hsüeh-pao**, Nu. 4, 2001, s. 332-351.
- CHAVANNES, E., **Documents sur Les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux**, St Pétersbourg 1903.
- , "Les Pays d'occident d'après le Wei lio", **T'oung Pao**, C. II, Nu. 6, 1905, s.519-571.
- , "Trois généraux chinois de la dynastie des Han orientaux", **T'oung Pao**, C. II, Nu. 7, 1906, s.210-269.
- , "Les pays d'Occident d'après le "Heou Han chou"", **T'oung Pao**, C. II, Nu. 8, 1907, s.149-234.
- Chung-kuo-li-shih**, ed., Chang Ch'i-chih, Beijing 2006⁷.
- CLAUSON, G., "The Earliest Turkish Loan Words in Mongolian", **Central Asiatic Journal**, C. IV, Nu. 3, 1959
- , "Eski Türkçede Yabancı Unsurlar", Çev., C. Kaya, **Türklük Araştırmaları Dergisi**, Nu. 8, 1997.
- CORDIER, H., **Histoire Generale de la Chine et de ses Relations avec les Pays Etrangers**, C. I, Paris, 1921.
- Chou Shu**, Beijing 1997.
- CZEGLÉDY, C., **Turan Kavimlerinin Göçü**, Çev., G. Karaağaç, İstanbul 1999.
- ÇAY, A. M.-Durmuş, İ., "İskitler", **Türkler**, C. I, ed., H. C. Güzel-K. Çiçek-S.Koca, Ankara 2002.
- Çin'in Xinjiang Bölgesi**, Ed. Li Sheng, Türk. Çev. Xu Xinyue, Urumçi 2006.
- De GROOT, J. J. M., **Die Hunnen Der Vorchristlichen Zeit**, C. I, Berlin 1921.
- , **Die Westlaende Chinas in der vorchristlichen Zeit**, C. II, Berlin 1926.
- DEGUIGNES, J., **Histoire Générale des Huns, des Turcs, des Mongols et Autres Tartares Occidentaux**, C. I/2, Paris 1756.
- EBERHARD, W., **Lokalkulturen im Alten China: Erster Teil Die Lokalkulturen Des Nordens und Westens**, **T'oung Pao**, 37, Supplément, 1942.
- , "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", **Türkiyat Mecmuası**, C. VII-VIII, Nu. 1, İstanbul 1942, s.125-187.
- , "Muahhar Han Devrinde (m.s.25-220) Hun Tarihine Kronolojik Bir Bakış", **Belleten**, 16, Ankara 1940, s.337-385.
- , **Çin Tarihi**, Ankara 2007⁴.
- Erken İç Asya Tarihi**, Der., Denis Sinor, İstanbul, 2003⁴.
- ESİN, Emel, "İç Asya'da Milattan Önceki Binyılda Türklerin Atalarına Atfedilen Kültürler", **Türkler**, C. I.
- FRYE, R. N., **Orta Asya Mirası**, Çev., F. Tayanç-T. Tayanç, Ankara 2009.
- GABAIN, A. v. **Das Uigurische Königreich von Chotscho 850-1250**, Berlin 1961.

- HALOUN, G., "Zur Üe-tsi Frage", **Zeitschriften der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft**, C. XCI, 1937.
- Han Shu**, Beijing 1997.
- HANSEN V., "New Work On The Sogdians, The Most Important Traders On The Silk Road, A.D. 500-100", **T'oung Pao**, C. LXXXIX, Nu. 1-3, 2003.
- HAUSSIG, H. W., **İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi**, Çev., M. Kayayerli, İstanbul 2001.
- HAYİT, B., "Türkistan Terimi Üzerine", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Nu. 53, Nisan 1988.
- HENNING, W. B., "Argi and Tokharians", **Bulletin of the School of Oriental Studies**, IX/3.
- HIRTH, F., **China and the Roman Orient**, Shanghai-Hongkong 1885.
- , "The Story of Chang K'ien, China's Pioneer in Western Asia", **Journal of the American Oriental Society**, C. XXXVII, 1917, s.89-152.
- HUANG CHİ-HUEİ, **T'ang Devrinde Tibetlilerin, Çinliler ve Orta Asya Kavimleriyle Münâsebetleri**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Umumî Türk Tarihi Kürsüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1970.
- HUDYAKOV, Yu. S., "Kırgızı v Vostoçnom Turkeстане", **Kırgızı: Etnogenetiçeskiye i Etnokulturniye Protsessi v Drevnosti i Srednekovye v Tsentralnoy Azii. Materiali Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsii, Posvyasçennoy 1000 Letiyu Eposa "Manas" 22-24 Sent. 1994 g.**, Bişkek 1996, s.180-181.
- HULSEWÉ A. F. P.- LOEWE, M. A. N., **China in Central Asia: The Early Stage 125 BC-AD 23**, Leiden 1979
- IVANOV V. V. (Ed.), **Toharskiye Yazıki**, Moskva 1959.
- İNAYET, A., "Divanü Lüğat-it Türk'de Geçen "Çin" ve "Maçın" Adı Üzerine", **Turkish Studies**, C. II, Nu. 4, 2007.
- İZGİ, Ö., "Orta Asya'nın Türkleşmesi", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, Nu. 12, İstanbul 1982.
- KAFESOĞLU, İ., "Tarihte Türk Adı", **Reşit Rahmeti Arat İçin**, Ankara 1966.
- , **Türk Millî Kültürü**, İstanbul 2003²³.
- KÂŞGARLI MAHMUD, **Divanü Lüğat-it-Türk**, I, Çev. Besim Atalay, Ankara 2006⁵.
- KNOBLOCH, E., **Beyond The Oxus**, London 1972.
- KURBAN, İ., **Şarki Türkistan Cumhuriyeti (1944-1949)**, Ankara 1992.
- , **Doğu Türkistan İçin Savaş**, Ankara 1995.
- LİGETİ, L., "Hunların Dili", Çev., J. Eckmann, **Türk Dili Belleten**, C. III, Nu. 12-13, 1945.
- LİN MEİ-CUN, **Hsi-yü-wen-ming**, Pekin 1995.
- LİTVİNSKİİ, B. A., **Vostochnii Turkestan v Drevnosti i Rannem Srednekov'e: Hozyaistvo, Material'naya Kultura**, Moskva 1995.
- LIU MAU-TSAI, **Kutscha und seine Beziehungen zu China vom 2. Jh. v. bis zum 6. Jh. n. Chr.**, I, Wiesbaden 1969.

- MCGOVERN, W. M., **The Early Empires of Central Asia**, Chapel Hill 1939.
- MAIR, V. H., "History of Chinese Turkistan in the pre-Islamic Period", **Sino-Platonic Papers**, Nu. 16, March 1990, s. 13-18.
- , "Mummies of the Tarim Basin", **Archaeology**, C. XLVIII, Nu. 2, March/April, 1995, s. 28-35.
- MALLORY, J. P.-Mair V. H., **The Tarim Mummies: Ancient China and the Mystery of the Earliest Peoples from the West**, London 2000.
- MARQUART, J., **Ērānšahr Nach der Geographie des Ps.Moses Xorenac'i**, Berlin 1901.
- , **Die Chronologie der Altürkischen Inschriften**, Leipzig 1898.
- MASICA, C. P., **The Indo-Aryan Languages**, Cambridge 1991.
- MORI Masao, "Higashi tokketsu koka ni okeru sogudo-jin" (Doğu Türk Kaganlığı'nda Sogdlar), **Kodai toruko minzokushi kenkyu**, C. I, Tokyo, 1967, s.61-94.
- ONAT, A., **Milâddan Sonra Güney Hunları (25-220)**, Ankara Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1972.
- , "Hunların Doğuda Siyasal Üstünlük Dönemi (M.S. 25-46)", **Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C. XXXI, Nu. 1-2, Ankara 1987, s.383-396.
- , "Eski Orta Asya Kavimlerinin Çin ile Olan İlişkileri Hakkında Kısa Bir İnceleme", **Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C. XV, Ankara 1991, s. 63-71.
- , "Han Döneminde Hun-Çin Ekonomik İlişkileri (M.Ö. 206-M.S. 220)", **Belleten**, C. LIV, Ankara 1990, s.611-624.
- ÖGEL, B., "Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun'lar ve Siyasal Sınırları Hakkında Bazı Problemler", **A.Ü. Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C. VI, Nu. 4, Ankara 1948, s.258-278.
- , "Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar I: Yüeh-ch'i'ler", **Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C. XV, Nu. 1-3, Ankara 1957, s.247-278.
- , "Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar", **Belleten**, C. XXI/81, Ocak 1957.
- , **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, C. I-II, Ankara 1981.
- , **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara 2003⁵.
- ÖZERDİM, M. N., " "Hsi-Yü" Olarak Çin Türkistanı'nın Tarihî Sınırlaması ve Tarihî Önemi", **A.Ü. Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C. XV, Nu. 1-3, Ankara, 1957, s.209-217.
- , "Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistanı'nın Şehirleri I", **Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C. VIII, Nu. 1-2, Ankara, 1950, s.234-238.
- , "Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistanı'nın Şehirleri II", **Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C. IX, Nu. 1-2, Ankara 1951, s.105-110.
- , "Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistanı'nın Şehirleri III", **Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C. X, Nu. 3-4, Ankara 1952, s.161-166.
- PAN CHI-HSIN, **Hsin-chiang Ch'u-t'u-ku-chih-yen-chiu**, Urumçi 1983.

- PARKER, E. H., "Tartars and Chinese before the Time of Confucius", **English Historical Review**, C. XXII, Nu. 88, Oct., 1907.
- PULLEYBLANK, E. G., "The Wu-sun and Sakas and the Yüeh-chih Migration", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, C. XXXIII, s.154-160.
- , "A Sogdian Colony in Inner Mongolia", **T'oung Pao**, C. XLI, Nu. 4/5, 1952, s.317-356.
- SAMOLIN, W., **East Turkestan to the Twelfth Century**, Hague 1964.
- SCHMITT, G., "Wo siedelten nachweislich türkische Stämme im ersten Jh vor bzw. Nach der Zeitenwende", **Acta Orientalia**, Nu. 24, 1971.
- SHANG YAN-BIN, **Xi-yu Wen-hua**, Liaodong 1998.
- Shih Chi**, Beijing 1997.
- SHIRATORI, K., "On the Territory of the Hsiung-nu Prince Hsiu-t'u Wang and his Metal Statues for Heaven Worship", **Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko**, Nu. 5, Tokyo 1930, s.1-79.
- SINOR, D., "The Scope and Importance of Altaic Studies", **Journal of the American Oriental Society**, C. LXXXIII, Nu. 2, Apr.-Jun., 1963.
- SKAFF, J. K., "The Sogdian Trade Diaspora In East Turkestan During The Seventh And Eighth Centuries", **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, XLVI/4, 2003.
- SU BEI-HAI, **Hsi-yü-li-shih-ti-li**, Urumçi 1988.
- ŞULGA, P. İ., **Sintsyan v VIII-III vv. do n.e**, Barnaul 2010.
- , "Osoobennosti Etnokulturnih Protssessov na Territorii Sintsyana (Kitay) v VIII-III vv. do n.e.", **Trudı III (XIX) Vserossiyskogo Arheologičeskogo Syezda**, C. I, Moskva 2011, s. 407-408.
- T'ai P'ing Yü Lan**, Beijing 1997.
- TS'ENG WEN-WO, **Chung-kuo-ching-yin-hsi-yü-shih**, Shang-hai, 1936.
- T'ung Tien**, Beijing 1997.
- TEZCAN, M., **Kuşanlar Tarihi (Yüeh-chih'lardan Kuşanlara)**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1996.
- TARHAN, M. T., "Eskiçağda Kimmerler Problemi", **VIII. Türk Tarih Kongresi**, Ankara 1979.
- TAŞAĞIL A., **Gök-Türkler**, C. I, Ankara 2003².
- , **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, Ankara 2004.
- TİAN WEI-JIANG, CAO YI-QUN, **Xinjiang Tarihi**, Beijing 2003.
- TOGAN, A. Z. V., **Türk Türkistan**, İstanbul 1960.
- , "Türk Sanat Tarihi Araştırmalarının Temel Meseleleri", **Türk Kültürü El Kitabı**, C. II/1a, ed. Z. Velidi Togan-H. İnalçık-E. Esin, İstanbul 1972.
- , **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, C. I, İstanbul 1981².
- , **Umumî Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1981.

- TÜRKELİ, C., **Çin Kaynaklarına Göre Hunların Ataları**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1990.
- TÜRÜKOĞLU Gök Alp, **Sınırlandırılmış Türk Tarihi**, C. I, Ankara 1976.
- Xi-yu Tong-shi**, ed. Yu Tai-shan, Beijing 2003.
- VASİLEY, L. S., “Banj Čao v Zapadnom Krae”, **Vestnik Drevnei Istorii**, C. I, 1955.
- WANG PING-HUA, LIU WEN-SU, **Hsin-chiang Li-shih-wen-wu**, Urumçi 1999.
- WATSON, B., **Records of the Grand Historian of China**, 2 Cilt, New York 1961.
- Wei Shu**, Beijing 1997.
- WOOD, F., **The Silk Road: Two Thousand Years in the Heart of Asia**, Berkeley 2002.
- WYLIE, A., “Notes on the Western Regions”, **The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland**, C. X, 1881, s.20-73.
- , “Notes on the Western Regions”, **The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland**, C. XI, 1882, s.83-115.
- YILDIRIM, K., **Türk Tarihi İçin Eski Çince Türkçe Sözlük**, İstanbul, 2010.
- , **Bugünkü Doğu Türkistan Coğrafyasında Kurulan Şehir Devletleri İle Çin Arasındaki Münasebetler (Milâdî 73-108)**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011.
- , “Başlangıcından II. Yüzyılın Ortalarına Kadar Doğu Türkistan Çin Münâsebetlerine Genel Bir Bakış”, **Trakya Ün. Edebiyat Fakültesi Dergisi**, II/1, 2012, s. 123-156.
- YULE, H., **Cathay and the Way Thither**, I-II, London 1866.
- YU Taishan, “A Study of the History of the Relationship Between the Western and Eastern Han, Wei, Jin, Northern and Southern Dynasties and the Western Regions”, **Sino-Platonic Papers**, Nu. 173, October, 2006.
- , “The Origin of the Kushans”, **Sino-Platonic Papers**, Nu. 212, July 2011.
- YÜ YING-SHIH, **Trade and Expansion in Han China A Study in the Structure of Sino Barbarian Economic Telations**, Berkeley 1967.
- Zhong-hua Duo-yuan Yi-ti Ge-ju**, Beijing 2003.